

ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ОФОРМЛЕННЯ УСРР В СКЛАДІ СРСР У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Анотація. Стаття висвітлює напружені сторінки з дипломатичного життя радянської України щодо територіального розмежування з РСФРР та іншими сусідніми республікам в складі СРСР у 20-30 роки минулого століття. Як висновок для сучасної української дипломатії визначається первинність національних інтересів суверенної державності над ідеями політичної доцільності мегаоб'єднань, адже в рамках СРСР справедливе територіальне розмежування на основі етнографічного принципу і економічної доцільності союзним центром щодо України у багатьох спірних питаннях не дотримувалося.

Ключові слова: територіальне розмежування, Україна, РСФРР, СРСР.

Abstract. The article highlights tensions of diplomatic life of Soviet Ukraine on territorial demarcation of the Soviet Russia and other neighboring republics in the USSR in 1920-30. As a conclusion for the modern Ukrainian diplomacy the primacy of national interests of sovereign statehood on the ideas of political expediency in mega unions are determined, as equitable territorial delimitation based on ethnographic principle and feasibility in many controversial issues concerning Ukraine wasn't followed in the USSR union center.

Key words: territorial demarcation, Soviet Ukraine, Soviet Russia, USSR.

Аннотация. В статье рассматриваются напряженные страницы

* д.і.н., професор, завідувач кафедри міжнародних організацій і дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

дипломатической жизни советской Украины, посвященные вопросам территориального разграничения с РСФСР и другими соседними республиками в составе СССР в 20-30 годы XX ст. Как вывод для украинской дипломатии определяется первичность национальных интересов суверенной государственности над идеями политической целесообразности мегаобъединений. В рамках СССР справедливое территориальное разграничение на основании этнографического принципа и экономической целесообразности союзным центром в отношении Украины по многим спорным вопросам не реализовывалось.

Ключевые слова: территориальное размежевание, Украина, РСФСР, СССР.

«Незалежна Україна змінює всю геополітичну карту Європи. Її поява – одна з трьох найбільших геополітичних подій XX століття. Перша подія – розпад у 1918 році Австро-Угорської імперії. Друга – поділ Європи у 1945 році на два блоки. Поява незалежної України може вважатись третьою подією, оскільки знаменувала кінець імперської Росії. А це більше, ніж кінець комуністичного СРСР, це кінець останньої імперії в Європі. Цей поділ, в свою чергу, обумовлює цілий ряд інших політичних змін. Розваливши Російську імперію, незалежна Україна створила можливість для самої Росії – як держави і нації – стати нарешті демократичною... Поява незалежної України є, таким чином, не лише важливим геополітичним явищем, а й явищем політико-філософським» [1].

Ці слова належать класикові американської політології, одному з авторів глобальної стратегії антикомунізму, теорій конвергенції та технотронної ери, радникові в адміністраціях Джона Кеннеді й Ліндона Джонсона, помічників президента Джиммі Картера з національної безпеки – Збігнєву Бжезінському.

Вітчизняна дипломатія виводила в світ незалежну Україну в набагато сприятливіших, аніж за часів Революції 1917-1920 рр., умовах завершення

холодної війни та порівняно мирного розпаду СРСР, після більш ніж сорокарічної, хоча й багато в чому формальної, але все-таки фізичної присутності УРСР у структурах і на форумах ООН в якості її держави-співзасновника. Сьогодні Україна стверджує своє місце в багаторівневій ієрархічній будові міжнародної системи, її позиція є вагомою для формування архітектури цієї системи не лише на регіональному, але й на глобальному рівнях.

Тому важливим для державного керівництва й зовнішньополітичного відомства нашої країни є критичне врахування національного історичного досвіду і вміння робити з нього потрібні конструктивні висновки, що, в цілому, зводяться до принципового положення, якого дотримується увесь сучасний цивілізований світ: у незалежної й самодостатньої держави немає постійних друзів, а є лише постійні інтереси. А без вдумливого вивчення й усвідомлення власних історичних інтересів України – державницьких, геополітичних, цивілізаційних, соціально-економічних – неможливо зрозуміти той принциповий факт, що сучасне становлення нашої країни як суверенної держави – природний і логічний підсумок її минулого шляху.

Розташована усередині Європи, на перетині торгівельно-воєнних шляхів між Сходом і Заходом, Північчю та Півднем, Україна з давніх-давен перманентно була об'єктом нападів войовничих племен і народів, неодноразово рятуючи від нищівних руйнувань не лише Центральну, а й Західну Європу, а пізніше - часто перетворювалася на заручника геополітичних інтересів сусідніх держав та імперій. Загальновідомо, що на історичну долю українського народу значний вплив завжди мали саме зовнішні, міжнародні фактори. Зокрема у ХХ ст. цей вплив (переважно негативний) був особливо відчутним: не випадково, за деякими аналітичними даними, відповідно до так званого сукупного «рейтингу зовнішнього впливу», Україна увійшла в першу п'ятірку держав світу, на розвиток яких події всесвітньої історії минулого століття справили визначальний вплив. Наприклад, розв'язання двох головних складових

українського питання – об'єднання власних етнічних територій і здобуття державної незалежності, стало можливим у ХХ ст. лише в умовах радикальних змін усієї системи міжнародних відносин, тобто завдяки збігу сприятливих міжнародних обставин.

Але було б неприпустимою помилкою вважати, що міжнародна роль України в умовах постійного зовнішньополітичного тиску була тільки пасивною. Навпаки, Україна не лише протидіяла (й часто досить успішно) цьому тискові, але й в окремі періоди своєї багатовікової історії (як це було, зокрема, в ІХ-ХІІІ, ХVІІ-ХVІІІ ст., 1917-1920 рр. тощо) досить активно впливала на міжнародну ситуацію в Європі. Ще раз це яскраво засвідчили події кінця ХХ - початку ХХІ ст. Широке й швидке дипломатичне визнання з боку урядів десятків країн світу, яке супроводжувало постання незалежної Української держави в 1991 р., переконливо довело: багатовікові зусилля українського народу й національної дипломатії, спрямовані на утвердження самобутнього державного організму як повноправного суб'єкта міжнародного життя, не залишилися непоміченими у світі.

Врегулювання ж територіальних проблем у Європі після Першої світової війни в процесі формування Версальської системи міжнародних відносин стало зразком несправедливого підходу до встановлення нових державних кордонів. Урочисто проголошений державами-переможцями етнічний принцип підходу до визначення меж нових держав, як правило, не дотримувався. Загальновідомими є приклади, коли на території Другої Речі Посполитої опинилося близько двох мільйонів, а в Чехословацькій Республіці – більше трьох мільйонів етнічних німців. Ще понад два мільйони мадярів увійшли до складу традиційно ворожої їм Румунії, а також до Югославії; Македонія ж була поділена між трьома сусідніми балканськими державами – Болгарією, Грецією та Югославією.

Така ж доля спіткала українство, що внаслідок низки міжнародних договорів і невдачі Української революції 1917-1920 рр. опинилося

розчленованим між чотирма державами. Найбільшу частину прирекли відчуті на собі колонізаційну політику нового більшовицького російського центру, меншу – денаціоналізацію з боку санаційного режиму відновленої Польщі. Не в кращому становищі опинилися українці Буковини, Бессарабії й інших регіонів Румунії, де традиційно культивувався успадкований від Римської держави курс на асиміляцію етнічних меншин. Найбільше поталанило, очевидно, русинам Закарпаття, що після тисячоліття мадярського поневолення були передані до складу демократичної Чехословаччини, чий уряд не культивував ані релігійних, ані мовних утисків, хоча особливо й не турбувався про розвиток етнічних меншин.

Але в найгіршому становищі опинилося українське населення на теренах, втрачених після невдалих дипломатичних і воєнних змагань із Радянською Росією урядами Центральної Ради, гетьманату П.Скоропадського й Директорії УНР. Адже геополітична стратегія більшовицької диктатури після розгрому УНР ґрунтувалася саме на тому, щоб по можливості звести до мінімуму територію УСРР аби максимально скоротити населення, що етнічно належало чи тяжіло до України.

Вперше питання територіального розмежування УСРР і РСФРР було розглянуте на міжвідомчій нараді при економічно-правовому відділі НКВС Радянської Росії 25 лютого 1919 р. За основу при його вирішенні російська сторона запропонувала взяти не принцип етнічної належності населення й навіть не його волевиявлення, а міркування виключно «державного порядку». Так при обговоренні республіканської приналежності Грайворонського і Белгородського повітів Курської губернії представник УСРР – заступник голови Київського губвиконкому Андрій Іванов посилався на їхній етнічний склад населення та велике економічне і культурне тяжіння його до Харкова. Але уповноважений РНК РСФРР по Білорусі й Литві, відома більшовичка Серафима Гопнер заявила, що ці повіти, як хлібні центри, мають велике значення тільки для Великої Росії, залишаючись незначними для України.

На випадок військових невдач Радянської України, стверджувала Гопнер, Росія, відмовившись від цих повітів, раз і назавжди втратить можливість висувати на них претензії в майбутньому. Як аргумент вона також використала телеграму голови РНК і наркома зовнішніх справ УСРР Християна Раковського, що запевнив про відсутність із його боку жодних заперечень стосовно включення цих територій до Росії. Згідно цієї ж телеграми було вирішено й питання про передачу від Чернігівської до Гомельської губернії РСФРР Суразького, Новозибківського, Мглинського і Стародубського повітів. Такою була плата маріонеткового більшовицького уряду України за збройну підтримку з боку Радянської Росії.

Кордон УСРР із Областю Війська Донського встановлювався по старій його межі з Катеринославською й Харківською губерніям, а з Кримом - по Перекопському перешийку*. Всі рішення були ухвалені одностайно, а сама міжвідомча нарада тривала лише 4 год. 10 хв. Досягнуті угоди були покладені в основу затвердженого 10 березня 1919 р. РНК України «Договору про кордони з РСФРР» [2].

Таким чином, поза межами УСРР залишалися райони компактного проживання українців на Гомельщині, Брянщині, Курщині, Воронежчині, а також на Дону й Північному Кавказі. Українське населення, що опинилося поза межами своєї республіки, засипало російські урядові органи заявами про бажання жити в Україні, такі ж рішення приймалися волосними й повітовими з'їздами рад. Зокрема, вже в 1920 р. за входження до складу УСРР висловилися з'їзди рад Коров'яківської та Кульбаківської волостей Рильського повіту Курської губернії, Ново-Вознесенської, Успенської й Грайворонської волостей Путивльського повіту Курської губернії та багато інших.

Ідучи назустріч цьому процесу, уряд УСРР запропонував ЦВК СРСР в 1924 р. законопроект «Про зовнішні кордони УСРР». У першій частині проекту, підготовленого за участю академіків-істориків Михайла

* На той час радянська влада навіть ще не була встановлена на Дону і в Криму.

Грушевського і Дмитра Багалія, обґрунтовувалась необхідність зміни міжреспубліканських кордонів у зв'язку з адміністративно-територіальною реформою, що розпочалася в 1923 р. й передбачала створення натомість губерній, повітів і волостей – областей, округів і районів. Причому в основу виділення нових адміністративно-територіальних одиниць було покладено принцип економічної доцільності.

Зважаючи на це, уряд УСРР запропонував передати Мінській губернії БСРР частину колишньої Словечанської та Юровської волостей Коростенської округ Волинської губернії, наголошуючи, що ці території цілком відповідають природно-історичним і економічним умовам Білорусі. В свою чергу, враховуючи тяжіння до відповідних економічних центрів України й етнічний чинник, пропонувалося включити до складу Чернігівської губернії Семенівську волость Новозибківського повіту Гомельської губернії РСФРР та частину волостей Севського повіту Брянської губернії.

В другій частині проекту, спираючись на дані переписів 1897, 1920 і 1922 рр., харківський уряд пропонував передати УСРР ряд повітів Курської та Воронежської губерній, де проживало 1704 тис. етнічних українців. Держплан республіки, що також брав участь у розробленні цього проекту, наводив дані про те, що переважна частина вантажів на залізничних станціях Грайворонського і Білгородського повітів йшла з України, або в Україну. А цукрові заводи, що знаходилися в південній частині Курської губернії, більш як на 90 % забезпечувалися сировиною з Харківської, Полтавської й Чернігівської губерній УСРР.

Союзний ЦВК створив комісію для врегулювання кордонів між РСФРР, УСРР та БСРР (по два представники від сторін) на чолі з головою ЦВК Білорусі Олександром Черв'яковим. На першому ж засіданні 1 липня 1924 р. вона визначила етнографічний принцип, як головний при вирішенні питання кордонів між республіками з урахуванням економічного тяжіння й зручності адміністративно-територіального поділу

спірних територій. Компромісний варіант, вироблений спільною комісією, залишав поза межами УСРР 724 тис. українців.

Як згадував член комісії від України й член політбюро ЦК КП(б)У Панас Буценко, «загальну затримку у врегулюванні кордонів і незакінченість проробки цього питання необхідно пояснити виключно недоброзичливим, а почасти і ворожим ставленням з боку представників РСФРР. Перш за все, це було помітно у поведінці представників РСФРР на засіданні Союзної Комісії, як то, явне небажання розглядати проект УСРР, зухвалий тон, демонстративне залишення представниками Курської і Воронежської губерній залу засідань, ... посилення на те, що розмовна мова населення російська і, нарешті, вживання термінів «малорос» і «великорос»» [3].

Таким чином, досягти згоди між делегаціями не вдалося, і О.Черв'яков передав це питання на розгляд політбюро ЦК ВКП(б), де компромісний проект постанови союзної комісії зазнав подальших змін. Згідно постанови ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. «Про врегулювання кордонів Української Соціалістичної Радянської Республіки з Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою і Білоруською Соціалістичною Радянською Республікою» до УСРР була приєднана територія, на якій мешкало 278 тис. чол. (Путивльський повіт і кілька волостей Курської та Воронежської губерній), у той час як від України було відторгнуто територію з населенням 479 тис. чол. (в т.ч. Таганрозький і Шахтинський округи).

Торкаючись економічних мотивів, пов'язаних із передачею двох останніх регіонів до складу РСФРР, які Кремль із політичних міркувань боротьби проти донського козацтва в 1920 р. включив до складу УСРР, члени Південно-східного бюро ЦК РКП(б) Анастас Мікоян і Микола Ейсмонт цинічно заявляли: «Єдиний аргумент українців проти передачі

Таганрогу^{*}, що він є хлібною базою Донбасу, настільки несерйозний, що на ньому не варто зупинятися» [4].

Часом мали місце навіть спроби дискредитувати саму ідею приєднання районів з українським населенням до УСРР. Зокрема, член приймально-здавальної комісії Путивльського повіту О.Пашковський повідомляв Всеукраїнський ЦВК, що «партійні і радянські органи РСФРР цьому стремлінню населення перешкоджають, аж до заборони приймати постанови і зняття працівників, які появляють в цьому ініціативу. Так, наприклад, під час прийомки території ми зустрілися з ненормальним відношенням до українізації населення і апарату. Повсюди була розпущена плітка, що буде проведена суцільна українізація населення, і що всі, хто не знає української мови, будуть вислані за межі УСРР» [5].

Таким чином, постанова ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. не вирішила питання про справедливе територіальне розмежування на основі етнографічного принципу й економічної доцільності. Це викликало нову хвилю масових звернень українського населення до ВУЦВК і ЦВК СРСР, що змусило ЦК КП(б)У в травні 1927 р. направити відповідну доповідну записку до ЦК ВКП(б). Спираючись на дані перепису 1926 р., ЦК КП(б)У зазначав, що «до цього часу на безпосередньо прилеглій до УСРР території РСФРР залишилося українського населення понад 2 млн., яке розташоване компактно масами в Курській і Воронежській губерніях та Північно-Кавказькому краї».

Вимоги ЦК КП(б)У мотивувалися не лише етнографічними даними, але й економічними розрахунками, спільністю природно-кліматичних умов. Однак, незважаючи на неодноразові звернення українського уряду, ЦК КП(б)У, українського населення прикордонних територій до центральних радянських і партійних органів, питання справедливого встановлення північно-східних і південно-східних кордонів УСРР так і не було вирішене.

* За офіційними даними перепису 1926 р. в Таганрозькій окрузі мешкало 71,5 % українців.

Процес територіального оформлення УСРР, який розгорнувся в середині 1920-х рр., охопив і південно-західну частину республіки, де 12 жовтня 1924 р. була створена Молдавська Автономна Соціалістична Радянська Республіка (МАСРР). Цього вимагала більш як п'ятирічна практика дипломатичної боротьби СРСР за перегляд «бессарабського питання», оскільки Кремль не визнавав чинності так званого «Бессарабського протоколу», підписаного 28 жовтня 1920 р. країнами Антанти (Британія, Франція, Італія) з Румунією. В ст.1 документа визнавався суверенітет останньої «над територією Бессарабії, розташованою між існуючим кордоном Румунії, Чорним морем, течією Дністра від його гирла до точки, де він зустрічає старий кордон Буковини з Бессарабією, і далі цим кордоном». Вже 1 листопада уряд УСРР разом із урядом РСФРР висловив рішучий протест урядам Франції, Італії, Англії та Румунії з приводу укладання протоколу, заявивши, що не визнає «скільки-небудь правосильною угоду, яка стосується Бессарабії».

В березні 1924 р. у Відні відкрилася радянсько-румунська конференція з «бессарабського питання», на якій кремлівська дипломатія запропонувала провести плебісцит у краї щодо його державної належності. Але 2 квітня румунський уряд відхилив радянську пропозицію й узагалі відмовився обговорювати «бессарабське питання», наголосивши, що воно остаточно вирішене. У відповідь 6 квітня керівний працівник радянського НКЗС зробив кореспонденту «Правди» принципову заяву: «Надалі до плебісциту ми вважатимемо Бессарабію невід'ємною частиною України й Радянського Союзу».

Таким чином, радянське керівництво згодилося шукати нові підходи до вирішення «бессарабського питання», один із них вбачався у створенні на Лівобережжі Дністра молдовської автономної державності в складі УСРР з перспективою її використання для «визволення» Бессарабії. З аналогічних позицій виступала й «ініціативна група» румунського комуніста-інтернаціоналіста Іона Діку, що складалася з 25-ти студентів

румунського сектора Комуністичного університету національних меншин Заходу.

Група І.Діку в листах, надісланих до ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У доводила, що створення на Лівобережжі Дністра Молдавської СРР (а не автономії), що «приєдналася б до Союзу як рівноправний член», стало б істотним чинником поширення соціалістичної революції на Бессарабію та Румунію. Тому І.Діку пропонував де-юре включити до її складу й Бессарабію, а необхідність безпосереднього входження майбутньої Молдавської СРР до СРСР румунські комуністи пояснювали тим, що Україна буде «не в силах» надавати значну фінансово-економічну допомогу для задоволення першочергових потреб проектованої республіки [6].

Натомість «ініціативна комісія» Григорія Котовського - командувача 2-го кавалерійського корпусу, дислокованого в Придністров'ї, була переконана, що необхідно створити Молдавську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку в складі УСРР, а відносини між ними мали здійснюватися на федеративних засадах. Але, незважаючи на різні підходи, обидві ініціативні групи вважали головним аргументом на користь створення молдовської державності на Лівобережжі Дністра можливість прискорити, таким чином, позитивне вирішення для СРСР «бессарабського питання». Причому зазначена ідея знайшла великого прихильника в особі заступника голови РНК УСРР і командувача збройними силами України та Криму, члена політбюро ЦК КП(б)У Михайла Фрунзе, що був молдованином за походженням і особистим другом Г.Котовського.

Вже 7 березня 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У своєю постановою ухвалило «політично доцільним виділення в складі УСРР Молдавської автономної області», але водночас звернулося до ЦК РКП(б) з проханням не виносити остаточного рішення про утворення автономії до повторного розгляду цього питання на політбюро ЦК КП(б)У. Це пояснювалося необхідністю проведення великої підготовчої роботи для встановлення

відповідного державного статусу майбутньої молдовської автономії, визначення її територіальних меж, розподілу державного майна в Одеській і Подільській губерніях, де мала формуватися молдовська державність, а також необхідністю ретельного вивчення етнічного складу населення Лівобережжя Дністра.

Статус національно-державних утворень визначався, як правило, залежно від чисельності титульного етнічного населення й площі території, на якій воно компактно проживало. Але в даному випадкові, з політичних міркувань, було вирішено відступити від згаданих принципів. Пояснюючи таке рішення, голова РНК УСРР Влас Чубар на III сесії ВУЦВК на початку жовтня 1924 р. зазначив: «Нам довелося вирішувати питання про те, чи потрібно встановлювати границі нової області так, щоб в ці кордони не попали села й райони, де населення в більшості російське чи українське. І ми прийшли до висновку, що все ж ці райони повинні бути віднесені до новостворюваної автономної Молдавської Республіки, виходячи з тих міркувань, що необхідно молдавському народу, молдавським трудящим дати можливість встановити такі кордони своєї адміністративної одиниці, які б забезпечували нормальний економічний і культурний розвиток, щоб всі райони, які економічно зв'язані між собою, були цілком включені до меж цієї автономної республіки» [7].

Дійсно, перенесення акценту із завдань здійснення національно-державного будівництва на міжнародні відносини спричинило форсування темпів створення молдовської державності в складі УССР. Протягом короткого проміжку часу це питання тричі обговорювалося на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У: 8 і 12 серпня і 4 вересня 1924 р., а політбюро ЦК РКП(б) чотири рази дискутувало проблему на своїх засіданнях. Зрештою, відповідно постанові ЦК КП(б)У від 19 вересня 1924 р. керівництво республіки змушене було включити до складу МАСРР ті райони Лівобережжя Дністра, де молдовське населення не становило більшості.

За такої ситуації виникла проблема з визначенням столиці молдовської автономії, оскільки в містах і селищах міського типу регіону проживали переважно українці й росіяни. На роль столиці МАСРР претендували Балта, Ананьїв, Тирасполь, Бірзула й Рибниця. На початку вересня це питання обговорювалося на засіданні спеціальної комісії політбюро ЦК КП(б)У, що, знову ж із політичних міркувань, висловилося на користь «пролетарського міста» Бірзули, де робітники становили 36 % мешканців. Його окружні установи були розпущені, а їхні приміщення зайняли державні органи майбутньої Молдавської АСРР*.

Зрештою, як уже зазначалося, 12 жовтня 1924 р. III сесія ВУЦВК ухвалила постанову «Про утворення Автономної Молдавської СРР», до складу якої увійшла частини Балтського округу Подільської губернії та Одеського Одеської губернії, а також ряд населених пунктів Тульчинського округу Подільської губернії. Таким чином, у МАСРР налічувалося 582 населені пункти, де проживало 419238 чол., у тому числі молдаван – 48,7 %, українців – 34,2 %, росіян – 7,9 %, євреїв – 5,1 %, німців – 2,1 %, болгар – 1 %, поляків – 0,3 %. Постановами ЦК КП(б)У від 19 вересня і ЦК РКП(б) від 26 вересня 1924 р. де-юре до складу МАСРР було включено «територію Бессарабії, тимчасово окуповану румунськими військами». Таким чином, «бессарабське питання» і утворення МАСРР були остаточно поєднані в загальній канві зовнішньої політики СРСР.

Кордони новоствореного національно-державного формування були визначені 11 жовтня 1924 р. на засіданні РНК УСРР, але лінія кордону з УСРР вважалася тимчасовою. Для завершення розмежування III сесія ВУЦВК створила паритетні комісії, до складу яких увійшли представники губвиконкомів Одеської та Подільської губерній і Революційного комітету МАСРР, якому й належала вся повнота влади в республіці до скликання I Все молдовського з'їзду рад. Процес формування території МАСРР на Лівобережжі Дністра тривав майже до кінця 1926 р., а її існування – до 2

* В 1929 р. столицею МАСРР став Тирасполь.

серпня 1940 р., коли Законом про утворення Молдавської РСР до її складу увійшла частина Бессарабії й 6 районів Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки, а 5 районів відійшли до УРСР.

Оскільки МАСРР була створена як засіб тиску на Румунію, радянське керівництво намагалося підкреслити відмінності між румунами й мешканцями Лівобережжя Дністра. Задля цього в автономії почалася кампанія з самоідентифікації молдаван як окремого народу, для чого був розроблений молдовський алфавіт на основі кирилиці, а молдовська мова була оголошена окремою мовою, а не діалектом румунської.

Список використаних джерел

1. Світ про Україну. Загальноукраїнська газета-дайджест зарубіжної преси. – 1993, 20 січня.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України в Києві (далі - ЦДАГО України). – Ф.2. - Оп.1. - Спр.18, ч.1. - Арк.70.
3. Там само. – Ф.1. - Оп.3. - Спр.2524. - Арк. 12 зв.
4. Там само. - Оп.20. - Спр.1813. - Арк. 71 зв.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1. - Оп.2. - Спр.3256. - Арк.5.
6. ЦДАГО України. – Ф.1. - Оп.20. - Спр.1821. - Арк.7.
7. III сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету VIII скликання, 8-12 жовтня 1924 р. – Харків, 1925. – С.163-164.